

гісторыі, але і чалавечай: уваходзячы падманам, авансам, наўрад ці маеш застрахаванасць ад непазбежнасці знікнення. Магчыма, тут заканчваецца зімовая прастора дома, чалавека, сям’і, іх гісторыя, а пачынаецца працяг вобазных і нявобразных асацыяцый чытача, у тым ліку лінгвіста. У кожнага свая зіма ў душы можа быць, і каб ад яе ўратавацца, трэба кожнаму шукаць сваё выйсце.

Такім чынам, праведзены лінгвастылістычны аналіз дазваляе гаварыць, што традыцыйныя і арыгінальныя асацыяцыі да слова *зіма* вынікаюць, як правіла, з агульнапрынятых характарыстык пары года – халодная, снежная, што мае праяўленне ў агульнамоўных і аказіянальных лексемах, у тым ліку тропях. Найбольшай спецыфікай валодаюць эпітэты, метафары, параўнанні і вобразы, заснаваныя на гукавых асацыяцыях, напрыклад, у паэтычным кантэксце Алеся Разанава.

Літаратура

1. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: БелЭн, 1996. – 784 с.
2. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 3. Г – І / Р.У. Краўчук, В.У. Мартынаў, А.Я. Супрун, Н.В. Івашына; рэд. В.У. Мартынаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 408 с.
3. Цітова, А.І. Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы / А.І. Цітова. – Мінск: БДУ, 1981. – 142 с.
4. Гаўрош, Н.В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н.В. Гаўрош. – Мінск: Вышэйшая школа, 1998. – 603 с.
5. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – 2-е изд., стереотип. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.
6. Томашевский, Б.В. Теория литературы. Поэтика / Б.В. Томашевский. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 334 с.

А.Ю. Прышчыц, В.В. Раеўская
(настаўнікі беларускай мовы і літаратуры
ДУА “Гімназія № 1 г. Віцебска”)

ПЕРАЕМНАСЦЬ У ЗМЕСЦЕ І ВЫКЛАДЗЕ ТЭМ ПА МАРФАЛОГІІ ПАДРУЧНІКАЎ “ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ” Б. ТАРАШКЕВІЧА І “БЕЛАРУСКАЯ МОВА. ВУЧЭБНЫ ДАПАМОЖНІК ДЛЯ 6 КЛАСА”

“Беларуская граматыка для школ” Б. Тарашкевіча, выдадзеная ў 1918 годзе, акрэсліла і ўдакладніла, сабрала ў адзін падручнік многія правілы беларускай мовы. На той час гэта быў прарыў і подзвіг удумлівага, адданага справе чалавека, якога, на жаль, не змагло зберагчы наша грамадства. Многае з сабранага ў “Граматыцы” актуальна і сёння. Прадметам даследавання ў дадзенай працы будзе пераемнасць выкладу і зместу тэм “Назоўнік”, “Прыметнік”, “Лічэбнік” і “Займеннік” у падручніках, якія розняцца датай выхаду ў друк амаль на сто год.

Сучасныя вучні ўпершыню знаёмяцца з назоўнікамі як часткай мовы ў пачатковай школе (ведаюць агульнае значэнне назоўніка, род і лік назоўнікаў, змяненне па склонах, адрозніваюць адушаўленыя і неадушаўленыя на практычным узроўні). Працяг вывучэння тэмы “Назоўнік” адбываецца ў 6 класе. Выкананне практыкавання 49 падручніка “Беларуская мова” В.П. Краснея, Я.М. Лаўрэля, С.Р. Рачэўскага дае магчымасць успомніць матэрыял: якія словы з тэксту могуць быць загалоўкамі? Назавіце словы, якія абазначаюць прадметы і адказваюць на пытанні хто? што? Да якой часткі мовы яны адносяцца? Якая роля назоўнікаў у мове? [1, с. 34]. Потым вучні звяртаюцца да правіла. Такі ж прынцып знаёмства з матэрыялам выкарыстоўвае і Б. Тарашкевіч у “Граматыцы беларускай мовы” ў другім коле. Пытанні часткі А даюць магчымасць успомніць матэрыял: колькі частак мовы? Як яны называюцца? Што такое прадмет? Што называецца прадметнікам? (У “Граматыцы” Б. Тарашкевіч выкарыстоўвае тэрміны імя прадметнае, або прадметнік). А потым звяртаецца да правіла. Але ж пачатковае знаёмства з прадметнікам адбываецца ў першым коле. Спачатку ўводзіцца паняцце “прадмет” у першай лекцыі. “Усё, што падпадае пад зрок, слух, нюх, смак і вошчуп, называем прадметамі” [2, с. 4]. У наступнай лекцыі падае паняцце “ажыўлены і неажыўлены прадмет” і потым уводзіцца паняцце прадметнік, чаму папярэднічаюць заданні часткі А: Якая розніца паміж намі і нашымі імёнамі і прозвішчамі? Ці прадметы неажыўленыя маюць свае назовы? Якія бачыш перад сабой прадметы і як яны называюцца? *Слова, што азначае імя або назоў прадмету, называецца іменем прадметным, або прадметнікам* [2, с. 7].

У дзявятым параграфі падручніка “Беларуская мова. 6 клас” вучні знаёмяцца з агульнымі і ўласнымі назоўнікамі, адушаўленымі і неадушаўленымі. На аснове практыкаванняў 54 і 59 вучні фармулююць правіла, пасля чаго выконваюць практыкаванні на замацаванне. У “Граматыцы” ў першым коле вывучаюцца “прадметнік собскі і прадметнік агульны”. Правілу папярэднічае заданне часткі А: Якая розніца паміж прадметнікамі: хлапец і Янка, дзяўчына і Маня? [2, с. 7]. Заданне часткі Б замацоўвае веды. Прынцып знаёмства з тэмай такі ж. У 6 класе вучні пашыраюць свае веды пра род назоўнікаў, знаёмяцца з назоўнікамі агульнага роду. Практыкаванне 90 папярэднічае правілу і засяроджвае ўвагу на дапасаванні прыметнікаў да назоўнікаў агульнага роду. У другім коле “Граматыкі” вучні таксама знаёмяцца з агульным родам, але заданні часткі А тут не прадугледжана, адразу падаецца тэарэтычны матэрыял. Пры вывучэнні ліку назоўніка ў 6 класе вучні знаёмяцца з адзіночналікавымі і множналікавымі назоўнікамі. У другім коле “Граматыкі” таксама вывучаецца гэты матэрыял, але яшчэ ўводзіцца паняцце парнага ліку (дзьве назе, дзьве руцэ), чаго няма ў сучаснай школе. Вывучаючы назоўнік, сучасныя вучні знаёмяцца з асаблівасцямі правапісу

канчаткаў назоўнікаў розных тыпаў скланення (1 скланенне, 2 скланенне, 3 скланенне), правапіс канчаткаў залежыць ад тыпаў асноў (на цвёрды зычны, мяккі зычны, зацвярдзелы, на г, к, х), знаёмства з матэрыялам падаецца ў выглядзе табліц, пасля азнаямлення з якімі вучні павінны адказаць на пытанні і зрабіць вывады. Б.Тарашкевіч таксама вялікую ўвагу ў другім коле ўдзяляе вывучэнню склонавых канчаткаў прадметнікаў. Ён прапануе ўзоры скланення прадметнікаў мужчынскага роду, ніякага роду, жаночкага роду (лекцыі 6–11). Падзелу на тыпы скланення няма.

У 6 класе вучні прадаўжаюць вывучаць прыметнік як часціну мовы, з якой яны ўжо пазнаёміліся ў пачатковай школе (ведаюць агульнае значэнне, змяненне прыметніка па родах і ліках, змяненне па склонах). Вывучэнне тэмы ў 6 класе пачынаецца выкананнем практыкавання 178, што дае магчымасць актуалізаваць веды вучняў: якое апісанне больш дакладнае? Якія словы дапамаглі адлюстраваць выгляд птушкі? На якія пытанні адказваюць гэтыя словы? Да якой часціны мовы яны адносяцца? [1, с. 103]. Потым вучні знаёмяцца з тэорыяй (што абазначае прыметнік, пытанні, змяненне, дапасаванне да назоўніка, пач.форма, сінтаксічная роля). У Б. Тарашкевіча першаснае знаёмства з прыметнікам, або іменем прыметным, адбываецца ў першым коле 11 лекцыі. “Слова, што азначае не звязаную з часам асаблівасць – прымету, называецца **прыметнікам**, або **іменем прыметным**, напр.: жоўты, чорны, брахлівы, добры, цяжкі і г.д.” [2, с. 12]. У наступнай лекцыі вывучаецца згода прыметніка з прадметнікам. “Прыметнікі згаджаюць свой род, лік і склон з тымі прадметнікамі, да каторых адносяцца: цёплая шапка, цёплых шапак і г.д.” [2, с. 13]. Пашырэнне ведаў пра прыметнік адбываецца ў другім коле “Граматыкі”. Вывучэнне матэрыялу пачынаецца з актуалізацыі ведаў у ч. А: Што такое прыметнік або імя прыметнае? Якія бываюць асаблівасці прадметаў? На якія пытанні адказвае прыметнік? Потым падаецца тэорыя і практычнае заданне ч. Б. У лекцыі 15 вывучаюцца скарачаныя прыметнікі. “У назоўным склоне сустракаюцца скарачаныя прыметнікі: грозен, боязен, чоран. Іншыя склоны бываюць рэдка: грозна мужа, грозну мужу” [2, с. 68]. У сучасным падручніку вывучаюцца кароткія формы якасных прыметнікаў, увага звяртаецца на іх сінтаксічную ролю, а таксама на тое, што гэтыя формы рэдка ўжываюцца ў беларускай мове. Б.Тарашкевіч падае тры ступені “прыраўнавання прыметнікаў”: звычайная, вышэйшая, найвышэйшая (зялёны, зелянейшы, найзелянейшы, або самы зялёны). Вылучае “няправільныя ступені”: добры – лепшы, блгі – горшы. У падручніку для 6 класа вывучаюцца вышэйшая і найвышэйшая ступені параўнання прыметнікаў, кожная з якіх мае простую форму і складаную форму. У “Граматыцы “вывучаюцца яшчэ разрады прыметнікаў (якасныя, адносныя, прыналежныя), і на гэтым заканчваецца вывучэнне тэмы “Прыметнік”.

Бачна, што шляхі выкладу матэрыялу ў сучасным падручніку і ў “Граматыцы” ў многім супадаюць: заданні, якія падводзяць да правіла, тэорыя, замацаванне на практыцы. Тэмы першага кола “Граматыкі” ў большасці адпавядаюць тэмам, якія вывучаюцца ў пачатковых класах сучаснай школы.

У сучаснай школе лічэбнік як часціна мовы вывучаецца ў шостым класе. Параграф 43 падручніка “Беларуская мова. 6 клас” пачынаецца прапедэўтычным практыкаваннем 259, у якім трэба адказаць на пытанні пасля тэксту: што абазначаюць выдзеленыя словы? Якія з іх абазначаюць колькасць і адказваюць на пытанне колькі? Якія словы абазначаюць парадак прадметаў і адказваюць на пытанне які? [1, с. 150]. Далей ідзе правіла на азначэнне лічэбніка, падаецца падзел лічэбнікаў на колькасныя (з азначэннем) і парадкавыя. Наступнае практыкаванне 260 змяшчае табліцу, якую трэба дапоўніць прыкладамі лічэбнікаў, далей ідуць заданні, якія прапануюць замацаваць пададзены матэрыял. Фактычна такі ж прынцып знаёмства з новай часцінай мовы дае і Б. Тарашкевіч у першым коле сваёй “Граматыкі” ў лекцыі 13 [2, с. 23].

Пытанні часткі А падводзяць вучняў да граматычных правілаў, “памешчаных пад адпаведным параграфам”. Напрыклад, на якія пытанні адказваюць словы два, шосты, сямёра, двое, сто, тысяча, першы, дваццаты? Каторы цяпер год? [2, с. 23]. У параграфе 15 аўтар тлумачыць, што такое лічэбнік, дае азначэнне, падзел на колькасныя і парадкавыя, падае табліцу лічэбнікаў як колькасных, так і парадкавых. У заданнях часткі Б, якая падаецца на “самастойнае апрацаванне вучняў у класе ці дома” [2, с. 26], прапануецца перапісаць табліцу, “дапоўніўшы прапушчанае”, і напісаць лічэбнікі 1848, 1905, 1863-і і г.д. словамі. Заданні часткі А лекцыі 14 першага кола прапануюць звярнуцца да вышэйзгаданай табліцы і адказаць на наступныя пытанні: ці скланяецца лічэбнік? Якія з іх скланяюцца як прыметнікі, а якія як “прадметнікі”? [2, с. 26]. Праскланяйце 5 і 5-ы, напрыклад. Далей у параграфе 16 тлумачыцца, што “род могуць змяняць толькі парадкавыя лічэбнікі, якія скланяюцца як прыметнікі, і з колькасных 1, 2, а астатнія “роду не змяняюць, скланяюцца як прадметнікі” [2, с. 26] (узор скланення будзе пададзены ў лекцыі 17 другога кола). Заданні часткі Б замацоўваюць патлумачанае: прапануюць перапісаць тэкст, падкрэсліць колькасныя лічэбнікі “простай” рыскай, парадкавыя лічэбнікі – “пакручастай” [2, с. 26].

У першым коле Б. Тарашкевіч знаёміць вучняў з такой часцінай мовы, як лічэбнік, падзелам лічэбнікаў на колькасныя і парадкавыя, уводзіць паняцці роду і скланення лічэбнікаў. Увесь матэрыял, які падае Б. Тарашкевіч у першым коле (лекцыі 13 і 14), лагічна было б даваць вучням у 4–5 класе сучаснай школы, каб падвесці да больш глыбокага вывучэння тэмы “Лічэбнік” у 6 класе, але, на жаль, мы гэтага не маем. У праграме пачатковай школы тэма “Лічэбнік” увогуле не вывучаецца.

Параграф 46 сучаснага падручніка па мове [1, с. 160] дае падзел лічэбнікаў паводле складу на простыя, складаныя і састаўныя, адразу ж тлумачыць асаблівасці іх скланення, ужывання і правапісу.

У другім коле сваёй “Граматыкі” Б.Тарашкевіч адводзіць на вывучэнне лічэбніка яшчэ дзве лекцыі (17 і 18). Падача матэрыялу тая ж: прапедэўтычныя заданні часткі А, тэорыя і практычныя заданні часткі Б для замацавання.

Цікава, што 100 гадоў таму да дробавых лічэбнікаў адносіліся паўтраця (рубля), паўтраці (вярсты), паўчварта/ты, паўпята/ты [2, с. 124], вылучаліся колькіразовыя лічэбнікі (дваякі, -ая, -ае, двойны), якія зараз лічацца прыметнікамі, і неазначальныя (колькі, некалькі), якія мы ведаем як займеннікі. Шмат у чым розніца і скланенне лічэбнікаў, на вывучэнне якога Б. Тарашкевіч адводзіць аж 8 параграфаў (п. 35–42). Так, напрыклад, раней былі варыянтамі формы меснага склону аднэй(ой), двух (двух), дзвёх (дзвюх) [2, с. 123], зараз зафіксавана нормаю другая з іх. Адрозніваецца скланенне лічэбнікаў 5, 10, 30 [2, с. 123].

У Б. Тарашкевіча сучасны нескланяльны лічэбнік дзевяноста называецца дзевяцьдзесят і скланяецца “як пяць, або найчасцей зусім не змяняецца: з усіх дзевяцьдзесят снапоў” [2, с. 123], тое ж датычыцца лічэбнікаў ад 50 да 90. Сёння яны ўсе скланяюцца, акрамя 90. У 1918 годзе Б. Тарашкевіч скланяў лічэбнікі 40; 100 [2, с. 123, 124]:

Н. сорок, сто	В. як Н.
Р. сараку, сту	Т. саракма, стома
Д. сараку, сту	М. сараку, сту

Сёння гэтыя лічэбнікі маюць толькі 2 формы: сорок, сарака і сто, ста [1, с. 169] (трэба адзначыць, што сучасны вучань імкнецца скланяць лічэбнік 100; можа, гаворыць голас продкаў, якія вучыліся па “Граматыцы беларускай мовы” Б. Тарашкевіча?). Лічэбнікі 200, 300, 400 і “далейшыя або зусім не змяняліся, або змяняліся гэтак: дзвёсце, двухсот, двумстам, двумастамі, двухстам” [2, с. 123, 124]. Зараз яны скланяюцца (абедзве часткі слова), назіраецца толькі несупадзенне ў месным склоне – двухстах.

Пры скланенні зборных лічэбнікаў варыятыўнасць у родным склоне зафіксавана сёння ў першай форме абаіх (было і абайго), дваіх (было і дваіго), а творны склон быў прадстаўлены формаю абайма /двайма [2, с. 124], сёння – абаімі / дваімі [1, с. 183], у Т. скл. маюць на канцы -ма сёння толькі лічэбнікі 2, 3, 4 [1, с. 167]. Думаецца, формы двайма, абайма, як і пяцьма, трыццацьма лагічнай было б ужываць зараз, бо яны арганічнай гучаць па-беларуску, чым, напрыклад, дваімі ці трыццаццю. Лічэбнік абодва ўжываўся раней з мужчынскім і ніякім родам, абедзве – з жаночым, абое – “калі рады памяшанья” (абое рабое) [2, с. 124], як і зараз.

Дробавыя лічэбнікі з часткай паў- і ў Б. Тарашкевіча, і ў сучасных аўтараў не скланяюцца, супадае падзел па родах лічэбнікаў паўтара (мужчынскі і ніякі) і паўтары (жаночы род). 100 год таму былі

ўжывальнымі формы паўтраця/ці , паўчварта/ты, паўпята/ты, якія зараз не ўжываюцца.

Усе тэмы, звязаныя з лічэбнікам, у сучасных падручніках падаюцца па такой схеме: разрад лічэбніка, скланенне, а яшчэ ўжыванне і правапіс, што, безумоўна, пашырае веды сучаснага вучня. Хочацца адзначыць як станоўчае вялікую колькасць практыкаванняў рознага ўзроўню, рубрыкі “Пра паходжанне лічбаў”, “Да вытокаў слова” ў сучасных падручніках, якія пашыраюць кругагляд вучняў, робяць вывучэнне мовы займальным і цікавым. Што ж да “Беларускай граматыкі для школ”, то Б.Тарашкевіч ва ўступе да яе адзначае, што “вучыцель сам павінен знайсці матэрыял, бо аўтар стараўся даваць самае неабходнае, каб не павялічыць залішне коштаў друку” [2, с. 3].

Працяг вывучэння тэмы “Займеннік”, распачаты сучасным вучнем у 4-м класе (вучні пазнаёміліся з гэтай часцінай мовы, высветлілі, што яна скланяецца, даведаліся, што займеннікі ён, яна, яно маюць катэгорыю роду), пачынаецца прапедэўтычным практыкаваннем 335 параграфу 50 падручніка для 6 класа [1, с. 190] і адказамі на пытанні, якія рыхтуюць да больш глыбокага ўспрымання тэмы. Такі ж прынцып выкладу матэрыялу знаходзім і ў першым коле “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча ў лекцыі 15: у частцы А аўтар прапануе паразважаць: “на якія пытанні адказваюць словы, набраныя ў тэксце курсівам? Ці яны называюць прадметы, прыметы?” [2, с. 27, 28]. Потым падаюцца прыклады скланення займеннікаў, тэорыя, якая пашыраецца і паглыбляецца ў другім коле “Граматыкі”. У частцы Б Браніслаў Тарашкевіч дае заданне “навучыцца на памяць усе віды займеннікаў” [2, с. 126], што робіць любы сучасны настаўнік следам за ім.

У параграфу 43 лекцыі 18 другога кола Б. Тарашкевіч акрэслівае ўсе 9 сучасных разрадаў займенніка, называючы іх “відамі”; дае ўзоры іх скланення, якія ў цэлым супадаюць з сённяшнімі, за выключэннем некаторых былых варыятыўных форм, з якіх зараз зафіксавалася адна, напрыклад, творны склон тэй і той [2, с. 127]. Або маймі – зараз маімі, а й пішацца ў родным і давальным склонах займеннікаў мой, твой, свой, маё, тваё, сваё [1, с. 207]. Відавочна, што пад уплывам гэтай асаблівасці зафіксаваўся былы правапіс творнага склону “маймі”.

У 1918 годзе Б.Тарашкевіч не дае размежавання азначальных займеннікаў сам і самы, на што зараз звяртаецца асобая ўвага.

У Б. Тарашкевіча заўважаецца сувязь і пераемнасць матэрыялу, пададзенага ў першым і другім коле яго “Граматыкі”. Напрыклад, у лекцыі 19 другога кола ён прапануе навучэнцам успомніць “узоры скланення якіх займеннікаў пададзены ў першым коле лекцыі 17?” [2, с. 126]. Такія прыклады сувязі можна знайсці ў дачыненні да рознага моўнага матэрыялу ў яго “Граматыцы”. Сучасны настаўнік абавязкова павінен ведаць

праграму па мове пачатковай школы, абапіраючыся на пройдзенае, паглыбляць веды вучняў па новых тэмах. Гэтаму вучыць Б. Тарашкевіч.

Як бачым, многія яго прынцыпы выкладу матэрыялу актуальныя і зараз: прапедэўтычнае заданне – тэорыя – яе замацаванне на практыцы. Многае з таго, што вывучаецца ў сучаснай школе, прыдумаў, сабраў, абагульніў, скампанаваў і граматычна падаў менавіта Б.Тарашкевіч. Можа, “Граматыка” змяшчае не так шмат тэкстаў і заданняў, як хацелася б, але яе аўтар імкнуўся паменшыць кошт свайго падручніка, каб больш пісьменных людзей было ў нашай краіне. Ці не тая ж задача стаяла перад Ф. Скарынам чатырмастамі гадамі раней? Праца Б. Тарашкевіча неацэнная, яго ўклад у развіццё беларускай мовы і методыкі яе выкладання велізарны – гэта разумее любы сучасны настаўнік беларускай мовы і літаратуры.

Літаратура

1. Красней, В.П. Беларуская мова. Вучэбны дапаможнік для 6 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання / В.П. Красней, Я.М. Лаўрэль, С.Р. Рачэўскі. – Мінск: Нацыянальны інстытут адукацыі, 2015. – 319 с.
2. Тарашкевіч, Б. Беларуская граматыка для школ / Б. Тарашкевіч. – Вільня, 1929. – Выд. 5. – 188 с.

В.М. Пукала

(настаўнік беларускай мовы і літаратуры
ДУА “Сярэдняя школа № 7 г. Брэста”)

ФАРМІРАВАННЕ КАШТОЎНАСНЫХ АРЫЕНТАЦЫЙ СТАРШАКЛАСНІКАЎ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Актуальнай на сённяшні час праблемай у навучанні беларускай літаратуры з’яўляецца цэласнае і выніковае фарміраванне каштоўнасных арыенціраў навучэнцаў старшых класаў.

Наогул, каштоўнасныя арыентацыі – важнейшы фактар, які рэгулюе, дэтэрмінуе матывацыю і паводзіны індывіда або цэлых груп. Па сутнасці, гэта выяўляецца ў сітуацыях, якія патрабуюць свядомага выбару і адказных рашэнняў. Варта ўлічыць такую акалічнасць, што моладзь – вельмі чулы індывідуум, які рэзка рэагуе на перамены ў грамадстве, а яе каштоўнасныя арыентацыі непасрэдна ўплываюць на абнаўленне і развіццё грамадскага жыцця. Менавіта таму праблема вывучэння каштоўнасных арыентацый моладзі набывае асабліваю актуальнасць.

Сучасная вучнёўская моладзь, на жаль, надае мастацкай літаратуры не так шмат увагі і часу, як гэта было раней. Нельга не пагадзіцца з вядомым даследчыкам В.П. Рагойшам, які слушна адзначае, што “літаратура – гэта адзін з відаў мастацтва, слоўна-вобразная мастацкая творчасць” [1, с. 121]. Не сакрэт, што адна з самых балючых праблем